

Фуқаролик-ҳуқуқий шартномалар тизимида фьючерс шартномасининг тутган ўрни

Ўктамов Асилжон Ислон ўғли

Бош прокуратура бошқарма катта прокурори

e-mail: uktamovasiljon8@gmail.com

АННОТАЦИЯ: Мазкур мақолада фьючерс шартномасининг фуқаролик-ҳуқуқий шартномалар тизимидаги ўрни таҳлил қилинади. Етказиб бериш фьючерси форвард шартномаси билан қиёсланиб, уларнинг тузилиш механизми, шартларни белгилаш тартиби, биржа инфратузилмаси, клиринг ва молиявий кафолат воситалари билан боғлиқ фарқлари очиқ берилади. Фьючерс муносабатларида вариацион маржа, марказий контрагент ва биржанинг ҳуқуқий ўрнига алоҳида эътибор қаратилади. Шунингдек, алеатор шартномаларнинг назарий белгилари таҳлил қилиниб, фьючерс шартномасининг таваккалчилик хусусияти асосланади ҳамда уни ўйин ва гаров муносабатларидан ажратиб турувчи ҳуқуқий мезонлар кўрсатилади. Таҳлил натижасида етказиб бериш фьючерсини ўзига хос биржа механизми ва тадбиркорлик мақсадига эга мустақил номланмаган алеатор шартнома сифатида баҳолаш таклиф этилади.

Калит сўзлар: фьючерс шартномаси, форвард шартномаси, алеатор шартнома, вариацион маржа, марказий контрагент, биржа битими, таваккалчилик.

АННОТАЦИЯ: В статье исследуется место фьючерсного договора в системе гражданско-правовых договоров. Поставочный фьючерс сопоставляется с форвардным договором, раскрываются различия в механизме их заключения, порядке определения условий, использовании биржевой инфраструктуры, клиринга и механизмов финансового обеспечения. Особое внимание уделяется правовому значению вариационной маржи, центрального контрагента и биржи в структуре

фьючерсных правоотношений. Анализируются теоретические признаки алеаторных договоров, обосновывается рисковый характер фьючерса и определяются правовые критерии его разграничения с играми и пари. По результатам исследования предлагается рассматривать поставочный фьючерс как самостоятельный непоименованный алеаторный договор, обладающий особым биржевым механизмом и предпринимательской целью.

Ключевые слова: фьючерсный договор, форвардный договор, алеаторный договор, вариационная маржа, центральный контрагент, биржевая сделка, риск.

Фьючерс шартномасини тузиш пайтида тарафлар базавий активнинг шартнома ижро этиладиган вақтдаги бозор қиймати қандай бўлишини олдиндан аниқ била олмайдилар. Шу сабабли шартнома иштирокчиларининг кейинги ҳаракатлари бозор конъюнктураси, нархларнинг ўзгариши, талаб ва таклиф нисбати ҳамда бошқа объектив ва субъектив омилларга қараб турлича шаклланиши мумкин. Айнан хавфнинг мавжудлиги ва ҳуқуқий натижанинг муайян даражада тасодифий ҳолатларга боғлиқлиги биржа битимларининг ўзига хос белгиларидан бири ҳисобланади.

Шу билан бирга, амалдаги фуқаролик қонунчилигида алеатор шартномалар алоҳида мустақил шартнома тури сифатида изчил тартибга солинмаган. Бундан ташқари, алеаторлик хусусияти турли ҳуқуқий институтларда намоён бўлиши мумкинлиги сабабли, фьючерсни фақат таваккалчиликка асосланган шартнома сифатида баҳолаш унинг ҳуқуқий табиатини тўлиқ ифодаламайди. Бундай таъриф умумий хусусиятни кўрсатса-да, шартноманинг мазмуни, тузилиш механизми, иштирокчилар таркиби ва ижро тартиби каби муҳим белгиларни етарлича очиб бермайди.

Фьючерс шартномаларининг ҳуқуқий табиатига оид доктринал қарашларни таҳлил қилиш шуни кўрсатадики, улар ўртасида ягона ёндашув шаклланмаган. Энг муҳими, мавжуд концепцияларнинг бирортаси ҳам фьючерс муносабатларининг

барча хусусиятларини бир бутун ҳолда тушунтириб бера олмайди. Шу боис мазкур шартноманинг моҳиятини тўлиқроқ ифодаладиган бошқа ҳуқуқий конструкцияни ишлаб чиқиш зарурати юзага келади.

Бундай мақсадга эришиш учун етказиб бериш фьючерсини ҳосилавий молиявий инструментларнинг яна бир тури ҳисобланган форвард шартномаси билан қиёсий таҳлил қилиш мақсадга мувофиқ. Форвардда ҳам тарафлардан бири келажакда белгиланган вақтда муайян миқдордаги активни олдиндан келишилган нарх бўйича иккинчи тарафга топшириш мажбуриятини олади. Амалиётда форвард шартномаларининг асосий қисми етказиб бериш хусусиятига эга бўлиб, улар базавий активнинг ҳақиқатда бир тарафдан иккинчи тарафга ўтказилишини назарда тутди¹.

Фьючерс ва форвард ўртасидаги энг муҳим фарқ уларнинг тузилиш механизмида намоён бўлади. Фьючерслар ташкиллаштирилган биржа савдолари доирасида тузилса, форвард шартномалари тарафлар ўртасида бевосита, биржа воситачилигисиз тузилади. Бир қарашда бу фарқ фақат ташкилий хусусиятга эга бўлиб кўриниши мумкин. Бироқ амалда у тарафларнинг ҳуқуқий мақоми, шартнома мазмуни, ахборот билан таъминланганлик даражаси ва мажбуриятларни бажариш кафолатларига жиддий таъсир кўрсатади.

Биринчидан, форвард шартномасида битимнинг муҳим шартлари, қоида тариқасида, бевосита тарафлар ўртасида музокара йўли билан келишиб олинади. Улар активнинг тури, миқдори, сифати, етказиб бериш муддати, жойи, нархи ва бошқа шартларни мустақил белгилаш имкониятига эга. Фьючерс шартномасида эса шартларнинг асосий қисми биржа томонидан олдиндан стандартлаштирилади. Савдо иштирокчилари учун келишилиши лозим бўлган асосий ўзгарувчан элемент, одатда, нарх ҳисобланади.

Бу жараёнда биржа амалда махсус ахборот ва ташкилий воситачи вазифасини бажаради. Сотувчи ўзи учун мақбул сотиш нархини биржа савдо тизимида буюртма

¹ Зокиров И.Б. Фуқаролик ҳуқуқи: Дарслик. I қисм. И.Б.Зокиров; Масъул муҳаррир: Ҳ.Раҳмонқулов: Қайта ишланган ва тўлдирилган бешинчи нашр. – Тошкент: ТДЮИ нашриёти, 2009. – 308 б.

бериш орқали билдирса, харидор бозорга чиқарилган кўплаб таклифлар орасидан ўзига мувофиқ вариантни танлайди. Натижада тарафлар тўғридан-тўғри музокара олиб бормасдан ҳам бозор механизми орқали ўзаро мос келувчи шартларда битим тузиш имкониятига эга бўладилар.

Иккинчидан, фьючерс савдоларида биржа иштирокчиларни базавий актив атрофидаги жорий бозор ҳолати тўғрисида зарур ахборот билан таъминлайди. Айниқса, талаб ва таклиф ўртасидаги нисбат, савдо фаоллиги, нархлар динамикаси ва бошқа кўрсаткичлар иштирокчига бозордаги вазиятни тез баҳолаш имконини беради. Бу эса ташқи шароитлар ўзгарган тақдирда манфаатдор шахсга қарши контрагент мавжуд бўлса, ўзининг очиқ позициясини ёпиш имконини яратади.

Форвард муносабатларида эса тарафлар бир-бирини мустақил равишда излайди, базавий актив ва бозор ҳолати ҳақидаги маълумотларни ҳам ўз кучлари билан тўплайдилар. Шу сабабли форвард шартномасини тузишга кетадиган вақт ва транзакцион харажатлар нисбатан юқори бўлиши мумкин. Бундан ташқари, бундай иштирокчилар кўп ҳолларда базавий активга нисбатан бозордаги умумий талаб ва таклиф мувозанати ҳақида тўлиқ ва тезкор ахборотга эга бўлмайдилар.

Шу маънода фьючерс бозори юқори даражадаги очиқлик ва шаффофлик билан ажралиб туради. Биржа орқали шаклланадиган нархлар, битимлар ҳажми ва бозор фаоллиги иштирокчилар учун нисбатан очиқ бўлади. Бу эса бозор таваккалчиликларини баҳолаш ва қарор қабул қилиш жараёнини енгиллаштиради.

Фьючерс шартномасининг яна бир муҳим хусусияти шундаки, биржа унинг бажарилишини таъминлаш учун махсус молиявий кафолат механизмларидан фойдаланади. Бу, жумладан, тегишли пул фондларини шакллантириш ва савдо иштирокчиларидан вариацион маржа киритишни талаб қилиш орқали амалга оширилади. Вариацион маржа бозордаги нарх ўзгаришларидан келиб чиқадиган жорий молиявий натижаларни ҳисобга олиш ва иштирокчиларнинг тўлов қобилиятини таъминлаш воситаси сифатида хизмат қилади. Агар муайян иштирокчининг ҳисобварағидаги маблағ миқдори белгиланган талабларни қоплаш

учун етарли бўлмай қолса, биржа ёки клиринг тизими унинг позициясини мажбурий тарзда ёпиши мумкин. Бундай ҳолатда иштирокчининг бозордаги зарари муайян миқдорда фиксация қилинади ва кейинги йўқотишларнинг ортиб кетишига йўл қўйилмайди. Шунингдек, фьючерс шартномалари бўйича позициялар доимий равишда қайта баҳоланади. Амалиётда биржа ҳар куни контрактларнинг жорий бозор қийматини ҳисобга олган ҳолда қайта ҳисоб-китоб ўтказди ва шу асосда вариацион маржа суммаларини иштирокчилар ўртасида қўчиришни амалга оширади. Бундай механизм фьючерс муносабатларида таваккалчиликларни бир марталик эмас, балки мунтазам ва босқичма-босқич тартибда назорат қилиш имконини беради.

Шундай қилиб, фьючерс ва форвард шартномалари бир қатор умумий белгиларга эга бўлса-да, уларнинг ҳуқуқий ва ташкилий механизми ўртасида жиддий фарқ мавжуд. Форвард кўпроқ тарафларнинг бевосита келишувига асосланган индивидуал шартнома бўлса, фьючерс стандартлаштирилган, биржа инфратузилмаси, клиринг, ахборот шаффофлиги ва молиявий кафолат механизмлари билан таъминланган мураккаб шартномавий конструкция ҳисобланади. Шу сабабли фьючерснинг ҳуқуқий табиатини аниқлашда уни форвард билан қиёслаш муҳим бўлиб, бу мазкур шартноманинг нафақат таваккалчиликка асосланганлигини, балки ташкиллаштирилган бозордаги махсус ҳуқуқий ва иқтисодий механизмлар билан чамбарчас боғлиқлигини ҳам кўрсатади.

Вариацион маржа миқдорини аниқлашда бозор қиймати бўйича қайта баҳолаш, яъни *marking to market* усули қўлланилади. Мазкур механизмнинг моҳияти шундан иборатки, иштирокчининг очик позицияси ҳар бир савдо куни якунида жорий бозор конъюнктурасини энг тўлиқ ифодаловчи нарх асосида қайта ҳисобланади. Натижада шартнома тузилганидан кейин базавий актив нархида юз берган ўзгаришлар ҳисобга олинади ва дастлаб киритилган таъминот, яъни бошланғич маржа миқдори контрактнинг янгиланган қийматига мувофиқлаштирилади.

Вариацион маржанинг ҳуқуқий-иқтисодий аҳамияти айнан шунда намоён бўладики, у нархлар ўзгариши натижасида иштирокчилар ўртасида вужудга

келадиган жорий молиявий натижани мунтазам равишда қайта тақсимлаб боради. У ижобий ёки салбий кўринишда шаклланиши мумкин. Агар бозор нархининг ўзгариши харидор учун манфаатли бўлса, тегишли сумма сотувчининг ҳисобварағидан харидор фойдасига ўтказилади. Аксинча, нарх динамикаси сотувчи манфаатига мос келса, маблағ харидор ҳисобварағидан сотувчи томонга йўналтирилади. Шу маънода вариацион маржа нафақат кундалик ҳисоб-китоб воситаси, балки биржа томонидан савдо иштирокчиларининг шартномавий мажбуриятларини бажаришини таъминлайдиган молиявий кафолат механизмларидан бири сифатида намоён бўлади².

Бундан келиб чиқадики, етказиб бериш фьючерсида биржанинг роли оддий техник платформа вазифаси билан чекланмайди. У битимни тузиш жараёнида амалда махсус ташкилий ва ҳуқуқий воситачи сифатида қатнашади. Фьючерс шартномасида биржа марказий контрагентни иштирокчига қарши тараф сифатида жалб этади. Агар фьючерс экспирациягача етказилиб, реал ижро босқичига ўтса, биржа қарши позицияни ёпмаган бошқа савдо иштирокчисини базавий активни реал топширишга қаратилган олди-сотди муносабатига жалб этади. Демак, фьючерс муносабатларида контрагентларни шакллантириш механизми ҳам биржа инфратузилмаси орқали амалга оширилади.

Биржанинг мазкур функциясини айрим жиҳатлар бўйича рақамли молиявий активларни айирбошлаш операторининг ҳуқуқий мақоми билан қиёслаш мумкин. Бундай операторлар рақамли молиявий активлар каби номоддий объектлар муомаласини ташкил этади ва улар билан боғлиқ битимлар махсус воситачи иштирокида амалга оширилади³. Оператор активлар муомаласига оид қоидаларни ишлаб чиқади ва тасдиқлайди, мазкур қоидалар эса тизимга кирган барча иштирокчилар учун мажбурий хусусият касб этади.

² Дождев Д. В. Римское частное право. М. : Норма, 2015. — 512 с.

³ Иванова-Паленова Е. В. Исполнение договора путем взаиморасчета // NovaInfo.ru. 2012. — № 8. — С. 171—172.

Бундай воситачилик модели тасодифан шаклланган эмас. Унинг илдизлари хужжатсиз қимматли қоғозлар билан боғлиқ муносабатларнинг ривожланишига бориб тақалади. Қимматли қоғозлар электрон шаклга ўтиши ва улар билан тузиладиган битимлар тобора трансчегаравий хусусият касб этиши натижасида махсус молиявий воситачиларга эҳтиёж кучайди. Натижада электрон қимматли қоғозлар реестрини юритиш, улар бўйича ҳуқуқларни ҳисобга олиш ва тузилган битимларни қайд этиш билан шуғулланувчи махсус субъектлар шаклланди.

Айниқса, трансчегаравий операцияларда бундай воситачиларнинг аҳамияти юқори бўлади. Чунки турли юрисдикцияларда жойлашган иштирокчилар ўртасидаги битимларнинг ҳуқуқий тозалиги, ҳисоб-китобларнинг аниқлиги ва ҳуқуқларнинг ишончли қайд этилиши марказлашган инфратузилмани талаб қилади. Шу сабабли бундай субъектлар иштирокчилар учун махсус қоидалар белгилайди, муайян профессионал ва ташкилий талабларга жавоб беради ҳамда ушбу фаолиятни ўзининг асосий йўналиши сифатида амалга оширади.

Мазкур молиявий воситачиларнинг вазифаси фақат ахборотни ҳисобга олишдан иборат эмас. Улар битимларнинг ишончилиги, тўғри расмийлаштирилиши ва амалга оширилишига ҳам муайян даражада жавоб берадилар. Бундай хизматлар эвазига иштирокчилардан ҳақ олинади. Дастлаб молиявий воситачилар иштирокида битим тузиш барча ҳолатларда мажбурий бўлмаган бўлса-да, вақт ўтиши билан улар бозорнинг катта қисмини назорат қилувчи ва амалда алмаштириб бўлмайдиган марказий контрагентларга айланди.

Биржа ҳам айнан шундай институционал воситачилардан бири ҳисобланади. У турли активлар билан операция ўтказишдан манфаатдор бўлган кўплаб иштирокчиларни ягона савдо майдонида ўзаро боғлайди, битимларнинг тузилиши учун зарур ташкилий инфратузилмани яратади ва муайян таваккалчиликларни ўз зиммасига олади. Айниқса, битимнинг амал қилмаслиги, тарафлардан бирининг асоссиз равишда мажбуриятни бажаришдан бош тортиши ёки ҳисоб-китобларнинг

амалга ошмаслиги билан боғлиқ таваккалчиликларни камайтиришда биржанинг ўрни катта.

Масалан, агар етказиб берувчи базавий активни топширган бўлса-ю, аммо харидор томонидан тегишли тўлов амалга оширилмаса, биржа ёки унинг клиринг тизими белгиланган кафолат механизми доирасида товар қийматини қоплаши мумкин. Натижада харидорнинг тўлов мажбурияти амалда таъминланади. Аксинча, етказиб берувчи шартномада назарда тutilган товарни тақдим этмаса, биржа бозордан худди шундай активни жорий нарх бўйича сотиб олиб, харидорга топшириш орқали етказиб берувчининг ижро этилмаган мажбуриятини нейтраллаштириши мумкин.

Бу ерда муҳим жиҳат шундаки, биржанинг бундай ҳаракатлари натижасида унинг якуний молиявий натижаси, одатда, мустақил фойда ёки зарар шаклида намоён бўлмайди. Ушбу механизмнинг барқарорлиги ва молиявий нейтраллиги айнан маржа таъминоти, жумладан вариацион маржа тизими орқали таъминланади. Шу боис етказиб бериш фьючерсининг ҳукуқий табиатини баҳолашда биржанинг оддий ташкилотчи эмас, балки мажбуриятлар барқарорлигини таъминлайдиган фактик ва институционал воситачи сифатидаги иштирокини эътибордан четда қолдириш мумкин эмас.

Шу нуқтаи назардан, биржа воситачилигининг мавжудлиги етказиб бериш фьючерсининг асосий белгиловчи хусусиятларидан бири сифатида баҳоланиши лозим. Чунки айнан биржа фьючерсни оддий икки томонлама келишувдан ажратиб, уни стандартлаштирилган, марказлашган клиринг ва кафолат тизимига асосланган махсус биржа шартномасига айлантиради.

Биржа битимлари ҳукуқий адабиётларда анчадан бери таваккалчилик билан боғлиқ хусусий-ҳукуқий инструментлар сифатида баҳоланади. Етказиб бериш фьючерсининг алеатор табиати эса, энг аввало, вариацион маржанинг якуний миқдорини шартнома тузилаётган вақтда олдиндан аниқ белгилаб бўлмаслигида

намоён бўлади. Чунки вариацион маржа базавий актив нархининг доимий ўзгаришига бевосита боғлиқ.

Ўз навбатида, базавий активнинг бозор нархи ҳам фақат бир тарафнинг иродасига боғлиқ эмас. У талаб ва таклиф, харидорлар ва сотувчиларнинг хатти-ҳаракатлари, биржа механизмлари, молиявий институтлар, институционал инвесторлар ва бошқа иштирокчиларнинг бозорга таъсири натижасида шаклланади. Демак, фьючерс бўйича молиявий натижанинг ҳажми кўп сонли ташқи омилларга ва олдиндан тўлиқ назорат қилиб бўлмайдиган ҳолатларга боғлиқ бўлади.

Айнан шу таваккалчилик омили етказиб бериш фьючерсини оддий мол-мулкни ўтказишга қаратилган шартномалардан фарқлайди. Шу боис олди-сотди ёки айирбошлашга оид умумий қоидаларни фьючерс муносабатларига механик равишда ва тўлиқ ҳажмда татбиқ этиш ҳар доим ҳам мақбул натижа бермайди. Бу, айниқса, қарши ижронинг ҳажмини белгилаш масаласида яққол кўринади, чунки фьючерсда тарафлар ўртасидаги иқтисодий эквивалентлик шартнома тузилган пайтда эмас, балки бозор нархларининг кейинги динамикаси таъсирида шаклланади⁴.

Шундай қилиб, етказиб бериш фьючерсининг ҳуқуқий табиатида учта элемент бир вақтнинг ўзида намоён бўлади: биринчидан, у базавий актив билан боғлиқ мулккий мажбуриятни ифодалайди; иккинчидан, унинг мазмуни биржа ва марказий контрагент иштирокидаги махсус инфратузилмавий механизм орқали амалга оширилади; учинчидан, шартноманинг молиявий натижаси тасодифий бозор омилларига боғлиқ бўлгани сабабли у аниқ алеатор хусусиятга эга. Шу жиҳатларни биргаликда ҳисобга олмасдан туриб, етказиб бериш фьючерсининг тўлиқ фуқаролик-ҳуқуқий тавсифини шакллантириш қийин.

Фуқаролик қонунчилигида алеатор шартномаларнинг ягона легал таърифи мавжуд эмас. Ҳолбуки, мазкур шартномавий конструкциянинг илдизлари Рим хусусий ҳуқуқига бориб тақалади. “Alea” атамаси луғавий жиҳатдан

⁴ Раҳмонкулов Ҳ.-А. Мажбурият ҳуқуқи (умумий қоидалар). /Ҳуқуқшунослик ихтисоси бўйича олий ўқув юртлари "Хусусий ҳуқуқ" йўналиши магистратура талабалари учун. – Тошкент: ТДЮИ, 2005 й. – 175 б.

“таваккалчилик”, “куръа” ёки “тасодиф” маъноларини англатади. Шу сабабли алеатор битимларни шартли равишда “умид” ёки “омад”ни сотиб олишга қаратилган муносабат сифатида ҳам тавсифлаш мумкин⁵. Бундай муносабатда иштирокчи учун ҳуқуқий ва иқтисодий натижа олдиндан мутлақ аниқ бўлмайди: муайян вазиятда у кутилган манфаатга эришиши мумкин, бошқа ҳолатда эса, аксинча, ўзининг мулкӣ манфаатларининг муайян қисмини йўқотиши эҳтимолдан холи эмас.

Тарихан алеатор битимлар қаторига, энг аввало, ўйин ва гаровлар киритилган. Чунки бундай муносабатларда тарафларнинг мулкӣ натижаси олдиндан номаълум бўлган ҳолатнинг юз бериши ёки бермаслигига боғлиқ бўлади. Кейинчалик алеатор шартномалар доираси кенгайиб, таваккалчилик ва тасодифийлик элементи мавжуд бошқа шартномавий муносабатларни ҳам қамраб ола бошлади.

Алеатор битимнинг қонунчилик даражасида ифодаланган классик таърифларидан бири Наполеон кодексида, яъни Франция Фуқаролик кодексининг 1964-моддасида келтирилган. Унга кўра, алеатор шартнома тарафлар учун келиб чиқадиган фойда ёки зарар миқдори олдиндан номаълум бўлган воқеага боғлиқ икки томонлама келишув сифатида тушунилади. Француз ҳуқуқида ўйин ва гаровлар билан бир қаторда умрбод рента ҳамда суғурта шартномалари ҳам алеатор шартномалар қаторига киритилган.

Цивилистикасида ҳам алеатор шартномаларнинг ҳуқуқий табиатини аниқлашга бир қатор олимлар мурожаат қилган. Хусусан, М.Усмонованинг фикрича, бундай битимларда бир ёки ҳар икки тарафнинг ижроси муайян воқеага боғлиқ бўлиб, бу воқеанинг юз бериши ёки бермаслиги олдиндан маълум эмас. Айрим ҳолларда эса воқеанинг содир бўлиши муқаррар бўлади, бироқ унинг қачон юз бериши номаълумлигича қолади⁶. Ҳ.Раҳмонкулов алеатор шартномаларнинг асосий хусусияти сифатида тарафлар тақдимотининг муайян номаълум воқеаларга

⁵ Мадагаева Т. Ф. Алеаторные договоры в системе рискованных договоров Российской Федерации: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Томск, 2014. – 14 с.

⁶ Усмонова М.Й. Муомала лаёқатидаги нуқсонлар оқибатида тузилган битимни ҳуқуқий тартибга солишни такомиллаштириш: юрид. фан. фалс. док (PhD). – Тошкент: 2022. – 14 б.

боғлиқлигини кўрсатган⁷. Ушбу ёндашувда асосий эътибор шартномавий ижро ҳажми ва натижасининг олдиндан қатъий белгилаб бўлмаслигига қаратилади. Қ.А.Мусаев эса алеатор муносабатнинг моҳиятини мулкий қийматнинг номаълум, тасодифий ёки фақат эҳтимолий воқеага боғлиқ бўлиши билан изоҳлайди⁸. Мазкур ёндашувдан келиб чиқиб айтиш мумкинки, тарафларнинг мулкий манфаати шартнома тузилган пайтда аниқ ва якуний ҳажмда белгиланмайди, балки кейинчалик юз берадиган ҳолатлар таъсирида шаклланади. М.И. Брагинский алеатор шартномаларнинг энг муҳим хусусиятини уларнинг махсус мақсади – таваккалчиликни тарафлар ўртасида тақсимлашда кўради⁹. Бундай талқин алеатор шартноманинг фақат тасодифга боғлиқлигини эмас, балки тарафлар мазкур таваккалчиликни онгли равишда қабул қилиши ва унинг эҳтимолий оқибатларини ўзаро тақсимлашини ҳам назарда тутди. О.С. Иоффе алеатор шартномаларда қарши қаноатлантириш ҳажми уни белгилайдиган муайян ҳолат юз бергунига қадар номаълум бўлиб қолишини алоҳида таъкидлаган. Унинг нуқтаи назарича, таваккалчилик шунда намоён бўладики, шартнома иштирокчиларидан ҳар бири ўзи тақдим этган мулкий неъматга нисбатан камроқ ҳажмда қарши ижрога эга бўлиб қолиши мумкин¹⁰. Шу жиҳатдан алеатор муносабатларда эквивалентлик оддий возмездли шартномалардагидек олдиндан аниқ шаклда белгиланмайди. И.В. Миронов мазкур шартномаларни таваккалчиликкавий битимларнинг алоҳида тури сифатида тавсифлаб, уларда ижро тарафлар иродасига бўйсунмайдиган ташқи ҳолатга боғланишини қайд этади¹¹. Бу ерда тасодифийлик элементи тарафларнинг ўз хатти-ҳаракатидан ташқарида бўлган омилга боғлиқлиги билан ажралиб туради. Н.Б. Щербаков эса алеатор шартномада ирода билдиришнинг асосий ва ҳатто ягона мақсади таваккалчиликни шартнома иштирокчилари ўртасида тақсимлашдан

⁷ Раҳмонқулов Ҳ. Битимлар. Ўқув қўлланма. – Тошкент: ТДЮИ. 2009. – 48 б.

⁸ Мусаев Қ.А. Қонун ҳужжатларининг талабларига мувофиқ бўлмаган битимнинг ҳақиқий эмаслиги ва унинг оқибатлари: юрид. фан. фалс. док (PhD). – Тошкент: 2022. – 14 б.

⁹ Брагинский М. И. Договоры об играх, пари: понятие, виды, правовое регулирование. – М.: 2004. – С. 77.

¹⁰ Иоффе О. С. Обязательственное право. – М.: 2005. – С. 295.

¹¹ Миронов И. В. Проблемы алеаторных правоотношений: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – М.: 1998. – С. 11.

иборатлигини таъкидлайди¹². Ушбу позиция алеаторликни шартноманинг иккинчи даражали хусусияти эмас, балки унинг асосий ҳукукий мақсади сифатида баҳолайди. Шунга яқин ёндашув Б.М. Гонгало асарларида ҳам учрайди. Унинг фикрича, алеатор битимларда тарафларнинг ўзаро ижролари ҳажми ва нисбатини олдиндан белгилаб бўлмаслиги айнан бундай шартномаларнинг табиати ва мазмунидан келиб чиқади¹³. Олим алеатор шартномалар қаторига Наполеон кодексида қайд этилган шартномалардан ташқари, муддатли биржа битимларини ҳам киритади.

Муддатли биржа битимларини ўйин ва гаровлар билан бир қаторда баҳолашда муҳим фарқни ҳам ҳисобга олиш лозим. Қонунчиликда муайян шартларга жавоб берувчи муддатли биржа битимларига ҳукукий ҳимоя тақдим этилади. Хусусан, қонунда назарда тутилган ва юз бериши ёки бермаслиги олдиндан маълум бўлмаган ҳолат билан боғлиқ битимлардан келиб чиқадиган фуқаролар талаблари, агар бундай битимлар биржа орқали тузилган бўлса, суд ҳимоясига эга бўлиши мумкин.

Бу қоида алеатор биржа битимларини оддий ўйин ва гаров муносабатларидан ажратиш учун муҳим ҳукукий мезон вазифасини бажаради. Яъни таваккалчилик ва натижанинг номаълумлиги ўз-ўзидан битимни ҳукукий ҳимоядан маҳрум қилмайди. Аксинча, агар муносабат қонун талабларига мувофиқ ташкиллаштирилган биржа савдоси доирасида вужудга келган бўлса, ундан келиб чиқадиган субъектив ҳуқуқ ва мажбуриятлар суд орқали ҳимоя қилиниши мумкин.

Юқорида келтирилган назарий ёндашувларни умумлаштириш алеатор битимларга хос бўлган бир қатор асосий белгиларни ажратиб кўрсатиш имконини беради. Биринчидан, улар муайян муддатли хусусиятга эга бўлади, яъни шартноманинг ҳукукий ёки иқтисодий натижаси кўпинча келажақда аниқланади. Иккинчидан, бундай битимлар ўзаро характерга эга бўлиб, ҳар бир тараф учун ҳуқуқ ва мажбуриятлар юзага келтиради. Учинчидан, улар возмездли бўлиб, тарафлар муайян мулкӣ тақдимотни назарда тутати. Тўртинчидан, асосий ижронинг

¹² Щербаков Н. Б. Алеаторные сделки: научный доклад. – М.: 2017. – С. 26.

¹³ Гражданское право: учебник / под ред. Б. М. Гонгало, – М.: 2018. – С. 174.

мавжудлиги, йўналиши ёки миқдори тарафларнинг иродасидан ташқарида бўлган ҳолатларга боғлиқ бўлади¹⁴.

Бизнингча, айнан охирги белги алеатор шартноманинг мазмунини бошқа возмездли шартномалардан ажратишда ҳал қилувчи аҳамият касб этади. Оддий синаллагматик шартномаларда тарафлар, қоида тариқасида, ўзаро ижронинг мазмуни ва ҳажмини шартнома тузиш пайтидаёқ аниқ тасаввур этадилар. Алеатор муносабатларда эса мулкый натижанинг муайян қисми кейинги номаълум ёки олдиндан тўлиқ назорат қилиб бўлмайдиган ҳолатларга боғланади.

Шу маънода фьючерс шартномасини алеатор битимлар тизимида баҳолаш учун етарли назарий асослар мавжуд. Унда ҳам тарафлар шартнома тузиш пайтида базавий актив нархининг келгуси динамикасини, вариацион маржанинг якуний миқдорини ва ўзларининг реал иқтисодий натижасини аниқ била олмайдилар. Шунинг учун таваккалчиликни қабул қилиш ва уни иштирокчилар ўртасида тақсимлаш фьючерс муносабатининг муҳим таркибий элементи сифатида майдонга чиқади.

Юқоридаги таҳлиллардан келиб чиқиб, етказиб бериш фьючерсини алеатор хусусиятга эга бўлган алоҳида шартнома сифатида баҳолаш мумкин. Унинг асосий мақсади базавий активни шартнома тузилган пайтда олдиндан келишилган нарх бўйича сотиб олиш ва сотишдан иборат бўлиб, кейинчалик бозор нархи қанчалик ўзгаришидан қатъи назар, тарафлар мазкур келишилган нархга боғлиқ бўлиб қоладилар. Фьючерснинг алеатор хусусияти эса, биринчи навбатда, вариацион маржанинг мавжудлиги билан белгиланади. Вариацион маржа биржа савдосининг барқарор амал қилиши учун зарур бўлган иқтисодий механизм ҳисобланиб, унинг миқдори бозор конъюнктураси ва базавий актив нархининг ўзгаришига боғлиқ равишда шаклланади.

Бироқ фьючерсни фақат алеатор шартнома сифатида эътироф этиш унинг ҳуқуқий табиатини тўлиқ англаш учун етарли эмас. Бу ерда муҳим масалалардан яна

¹⁴ Гараева А. Д. Алеаторные сделки: понятие, признаки, классификация // Молодой ученый. 2021. – № 3 (345). – С. 170—173.

бири мазкур шартномани фуқаролик-ҳуқуқий шартномалар тизимида муайян типга мансуб деб топиш мумкинми ёки йўқми, деган саволдир. Чунки етказиб бериш фьючерсини оддий равишда номланмаган алеатор шартнома деб аташ илмий нуқтаи назардан унчалик янгилик бермайди. Муддатли биржа битимлари фуқаролик ҳуқуқи доктринасида анъанавий равишда суғурта шартномаси, умрбод рента, ўйин ва гаровлар билан бир қаторда алеатор битимлар доирасида кўриб келинган.

Бундай ёндашувнинг шаклланиши, аввало, муддатли биржа битимлари тарихан ўйин ва гаровларга яқин муносабат сифатида қабул қилингани билан изоҳланади. Масалан, М.И. Брагинский биржа битимларини ўйин ва гаровларга хос алеатор шартномалар қаторига киритган¹⁵. Бу нуқтаи назар муайян даврда қонунчиликда ҳам ўз ифодасини топган.

Хусусан, қонун чиқарувчи ўйин ва гаров муносабатларининг айрим турлари бўйича талабларга истисно тариқасида суд ҳимоясини тақдим этиш мумкинлигини тан олган. Шу жумладан, ушбу моддада белгиланган шартларга жавоб берувчи биржа битимларидан келиб чиқадиган талаблар ҳам суд орқали ҳимоя қилиниши мумкин.

Шу ўринда мантиқий савол туғилади: агар айрим муддатли биржа битимлари ҳақиқатан ҳам ўйин ва гаровларнинг бир тури бўлса, нега улар учун умумий ҳуқуқий режимдан махсус истисно белгилашга эҳтиёж туғилди? Амалиёт шуни кўрсатадики, бугунги кунда муддатли биржа битимларидан келиб чиқадиган талаблар амалда ҳуқуқий ҳимоя билан таъминланган. Бунинг учун ҳар доим ҳам арбитраж судига мурожаат қилиш талаб этилмайди. Чунки биржа савдоси қоидаларининг ўзи ҳам мажбуриятни бажармаган иштирокчига нисбатан турли ҳуқуқий ва ташкилий оқибатларни назарда тутади. Жумладан, жарима чоралари, мажбурий позицияни ёпиш, кафолат таъминотидан фойдаланиш, ҳатто иштирокчини биржа савдоларидан четлаштириш ёки иштирокчилар сафидан чиқариш каби чоралар қўлланиши мумкин.

¹⁵ Брагинский М. И. Договоры об играх, пари: понятие, виды, правовое регулирование. – М.: 2004. – С. 77.

Бизнингча, мазкур ҳолатнинг энг асосли изоҳи шундан иборатки, фьючерс шартномаси ўз ҳуқуқий табиатига кўра ўйин ва гаров шартномаларига кирмайди. Ташқи томондан улар ўртасида муайян ўхшашликлар мавжуд бўлиши мумкин: ҳар икки ҳолатда ҳам натижа олдиндан тўлиқ маълум эмас, муайян хавф мавжуд ва тарафлар иқтисодий натижани олдиндан кафолатлай олмайдилар. Бироқ уларнинг ҳуқуқий мақсади мутлақо бир хил эмас.

Дарҳақиқат, барча алеатор шартномалар учун хавфни муайян тарзда тақсимлаш умумий белги ҳисобланади. Фьючерс шартномаси ҳам бундан истисно эмас. Бироқ хавфни тақсимлаш усули ва уни қабул қилишдан кўзланган ҳуқуқий мақсад турли шартномаларда турлича бўлади. Шу жиҳатдан алеатор шартномаларни фақат хавфнинг мавжудлиги асосида бир хил ҳуқуқий табиатга эга деб ҳисоблаш тўғри эмас.

Ўйин ва гаров муносабатларида иштирокчи, қоида тариқасида, хавфни кўнгилочар, тасодикий ютуққа эришиш ёки маълум натижага пул тикиш мақсадида қабул қилади. Бунда иқтисодий фойда олиш эҳтимоли бўлса-да, ушбу муносабатнинг ҳуқуқий ва ижтимоий мақсади профессионал тадбиркорлик фаолияти билан боғлиқ эмас.

Биржа савдоларидаги ҳолат эса бутунлай бошқача. Биржа савдосида иштирок этиш оддий кўнгилочар фаолият эмас, балки бозор муносабатларида профессионал иштирок этишнинг бир шаклидир. У тадбиркорлик фаолиятига хос белгилар – мустақиллик, таваккалчиликни ўз зиммасига олиш ва мунтазам равишда даромад олиш мақсади билан тавсифланади. Зеро, қонунчиликда тадбиркорлик фаолияти шахснинг ўз таваккали асосида амалга ошириладиган ва мол-мулкдан фойдаланиш, товарларни сотиш, ишларни бажариш ёки хизматлар кўрсатиш орқали мунтазам фойда олишга қаратилган мустақил фаолият сифатида белгиланган.

Шу нуқтаи назардан фьючерс шартномасининг ҳуқуқий мақсади ҳам тадбиркорлик мазмунига эга бўлиши лозим. У таваккалчиликни шунчаки қабул қилишга эмас, балки уни бошқариш, нарх ўзгаришларидан ҳимояланиш, келгусидаги

иктисодий натижани олдиндан режалаштириш, хеджирлаш ёки даромад олишга қаратилган. Демак, фьючерсда таваккалчилик восита сифатида иштирок этади, мақсад эса тадбиркорлик манфаатини амалга оширишдан иборат¹⁶.

Шу асосда фьючерс шартномасини ўйин ёки гаровнинг бир тури сифатида квалификация қилишга етарли ҳуқуқий асос мавжуд эмас. Улар ўртасида алеаторлик каби умумий белги бўлиши мумкин, аммо шартномавий мақсад, иштирокчиларнинг иқтисодий манфаати, муносабатнинг профессионал хусусияти ва ҳуқуқий ҳимоя механизми уларни бир-биридан сезиларли даражада ажратиб туради.

Бизнингча, етказиб бериш фьючерсини ўйин ва гаровларга киритмасдан, мустақил номланмаган алеатор шартнома сифатида баҳолаш тўғрироқ бўлади. Унинг ўзига хослиги шундаки, таваккалчилик биржа механизми, вариацион маржа, марказий контрагент, стандартлаштирилган шартлар ва тадбиркорлик мақсади билан биргаликда намоён бўлади. Шу сабабли фьючерс шартномаси алеатор шартномаларнинг умумий белгиларига эга бўлса-да, ўйин ва гаровлардан ҳуқуқий мақсади, функцияси ва иқтисодий мазмуни жиҳатидан мустақил шартномавий конструкция ҳисобланади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Зокиров И.Б. Фуқаролик ҳуқуқи: Дарслик. I қисм. И.Б.Зокиров; Масъул муҳаррир: Ҳ.Раҳмонқулов: Қайта ишланган ва тўлдирилган бешинчи нашр. — Тошкент: ТДЮИ нашриёти, 2009. — 308 б.
2. Дождев Д. В. Римское частное право. М. : Норма, 2015. — 512 с.
3. Иванова-Паленова Е. В. Исполнение договора путем взаиморасчета // NovaInfo.ru. 2012. — № 8. — С. 171—172.

¹⁶ Шакуров Р.С. Правовая природа поставочного фьючерса // file:///C:/Users/99897/Downloads/pravovaya-priroda-postavochnogo-fyuchersa.pdf

4. Раҳмонқулов Ҳ.-А. Мажбурият ҳуқуқи (умумий қоидалар). /Ҳуқуқшунослик ихтисоси бўйича олий ўқув юртлари "Хусусий ҳуқуқ" йўналиши магистратура талабалари учун. – Тошкент: ТДЮИ, 2005 й. – 175 б.
5. Мадагаева Т. Ф. Алеаторные договоры в системе рискованных договоров Российской Федерации: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Томск, 2014. – 14 с.
6. Усмонова М.Й. Муомала лаёқатидаги нуқсонлар оқибатида тузилган битимни ҳуқуқий тартибга солишни такомиллаштириш: юрид. фан. фалс. док (PhD). – Тошкент: 2022. – 14 б.
7. Раҳмонқулов Ҳ. Битимлар. Ўқув қўлланма. – Тошкент: ТДЮИ, 2009. – 48 б.
8. Мусаев Қ.А. Қонун ҳужжатларининг талабларига мувофиқ бўлмаган битимнинг ҳақиқий эмаслиги ва унинг оқибатлари: юрид. фан. фалс. док (PhD). – Тошкент: 2022. – 14 б.
9. Брагинский М. И. Договоры об играх, пари: понятие, виды, правовое регулирование. – М.: 2004. – С. 77.
10. Иоффе О. С. Обязательственное право. – М.: 2005. – С. 295.
11. Миронов И. В. Проблемы алеаторных правоотношений: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – М.: 1998. – С. 11.
12. Щербаков Н. Б. Алеаторные сделки: научный доклад. – М.: 2017. – С. 26.
13. Гражданское право: учебник / под ред. Б. М. Гонгало, – М.: 2018. – С. 174.
14. Гараева А. Д. Алеаторные сделки: понятие, признаки, классификация // Молодой ученый. 2021. – № 3 (345). – С. 170—173.
15. Брагинский М. И. Договоры об играх, пари: понятие, виды, правовое регулирование. – М.: 2004. – С. 77.
16. Шакуров Р.С. Правовая природа поставочного фьючерса // <file:///C:/Users/99897/Downloads/pravovaya-priroda-postavochного-fyuchersa.pdf>